

بررسی و نقد دیدگاه‌های دیوید کوک در موضوع مهدویت و آخرالزمان اسلامی

سید رضی موسوی گیلانی^۱

زهیر دهقانی آرائی^۲

چکیده

توجه به مباحث آخرالزمانی و رخداد‌های پایان دنیا از منظر ادیان و مکاتب مختلف، یکی از زمینه‌های تحقیقاتی جذاب برای پژوهشگران به ویژه در سال‌های اخیر بوده است. برخی محققان غربی با تمرکز بر نگاه آخرالزمانی اسلام و ارتباط آن با ظهور منجی اسلامی (مهدی)، دیدگاه‌های جالب توجهی ابراز کرده‌اند. از جمله این افراد «دیوید کوک» است که آثار متعددی در این زمینه نگاشته و دیدگاه‌های او مرجع دیگر پژوهشگران در این زمینه بوده است. هدف این نوشتار، معرفی شخصیت، آثار و دیدگاه‌های این پژوهشگر غربی در مورد آخرالزمان از منظر اسلام، به ویژه مسائل مرتبط با منجی اسلامی (مهدی) است. در این مقاله ویژگی‌های منجی اسلامی، نگاه خاص شیعه به آخرالزمان و منجی، منجی‌گرایی در ایران و دیگر کشورهای شیعی، نگاه قرآن به مباحث آخرالزمانی، گفتمان نوین آخرالزمانی مسلمانان و تشابهات نگاه آخرالزمانی اسلامی و مسیحی در آثار این پژوهشگر بررسی شده است. ارزیابی مؤلفه‌های مثبت و منفی تحقیقات کوک، به همراه نقد مهم‌ترین برداشت‌های اشتباه او در این موضوع، از دیگر مباحث طرح شده در این مقاله است. روش تحقیقی این نوشتار، کتابخانه‌ای - نرم‌افزاری است و با نگاه توصیفی-تحلیلی نگاشته شده است.

واژگان کلیدی: مهدویت، دیوید کوک، آخرالزمان نزد اسلام، مستشرقین، منجی‌گرایی اسلامی.

1. دانشیار دانشگاه ادیان و مذاهب قم.

2. دانشجوی دکتری مبانی نظری اسلام، پردیس فارابی دانشگاه تهران «نویسنده مسئول».

zdarani@yahoo.com

مقدمه

«دیوید کوک» از جمله محققان سرشناس معاصر در زمینه مطالعات اسلامی، به ویژه موضوعات مربوط به مسائل آخرالزمانی اسلام و نیز موضوع جهاد و شهادت در اسلام است. وی از جمله شاخص‌ترین پژوهشگران و نویسندگان فعال در این عرصه است که به دلیل تعلق به نسل متأخر از سویی و عدم انتقال و ترجمه متون تحقیقاتی وی از سوی دیگر، امکان شناخت دیدگاه‌های او برای جامعه علمی میسر نگردیده و عملاً دیدگاه‌های او در حد مقاله‌ای کوتاه نیز بررسی نشده است. این در حالی است که چند کتاب مهم دیوید کوک، در آثار بعدی محققان، به عنوان مرجع بسیار مهمی در دو موضوع نگاه آخرالزمانی اسلام و نیز جهاد و شهادت در اسلام- مورد استناد قرار می‌گیرد و در محافل علمی، غربی، از او به عنوان کارشناسی برجسته در حوزه شناخت اسلام و عقاید و منابع اسلامی یاد می‌شود (Bashkin, 2006: p590).

معرفی اجمالی شخصیت و آثار کوک

«دیوید برایان کوک» (David Bryan Cook)، متولد سال ۱۹۶۶ در آمریکا است.^۱ وی مدرک کارشناسی خود را در سال ۱۹۹۴ از دانشگاه عبری اورشلیم و مدرک کارشناسی ارشد را در سال ۱۹۹۸ از دانشگاه شیکاگو^۲ و دکترای حرفه‌ای خود را نیز در رشته مطالعات اسلامی در سال ۲۰۰۱، از دانشگاه مذکور دریافت کرده است. عنوان پایان نامه دکتری کوک، «شروع اسلام در سوریه در طول دوره اموی» بوده است.^۳ اکنون دیوید کوک در بخش مذهب در دانشگاه رایس آمریکا^۴ دارای رتبه دانشیاری است^۵ و بر دو کار عمده پژوهشی تمرکز دارد: ۱.

1 . [https://de.wikipedia.org/wiki/David_Cook_\(Religionswissenschaftler\)](https://de.wikipedia.org/wiki/David_Cook_(Religionswissenschaftler)) .

2 . <http://report.rice.edu/sir/faculty.detail?p=819CEA58C92779ED>.

3 . <http://phdtree.org/pdf/23524034-the-beginnings-of-islam-in-syria-during-the-umayyad-period>

نکته جالب توجه در مورد دیدگاه دیوید کوک آن است که وی در این متن علمی تلاش کرده نشان دهد ظهور اسلام در سوریه و در محیطی که یهودیت و مسیحیت حضور جدی داشته‌اند، با انتظارات آخرالزمانی شکل گرفته و محیط پیرامونی تأثیر بسیاری بر مسلمانان آن دوره داشته است.

4 . Rice University, <http://www.rice.edu>.

5 . <http://report.rice.edu/sir/faculty.detail?p=819CEA58C92779ED>.

اسلام افراطی مرموز (کاوشی در تحول مذهبی جادویی و عرفانی صورت گرفته در جنبش‌های تکفیری اسلامی تندرو)؛ ۲. گفت‌مان آخرالزمانی معاصر شیعی (از ایران، عراق و لبنان). وی به واسطه کارهای تحقیقاتی مفصل و برجسته‌اش بارها مورد تکریم محققان دیگر قرار گرفته، به طوری که در سال ۲۰۰۲ جایزه توماس رابینز^۱، متعلق به انجمن مطالعات علمی ادیان را دریافت کرده است.^۲

دیوید کوک تاکنون بیش از ۵ کتاب منتشر کرده؛ از جمله مهم‌ترین کتاب‌های منتشرشده توسط کوک می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

یکم. مطالعاتی در مورد نگاه آخرالزمانی مسلمانان^۳: این کتاب که در سال ۲۰۰۳ منتشرشده، حاوی یک مقدمه، ۸ فصل و چند ضمیمه در مورد تبیین نگاه آخرالزمانی مسلمانان به شرح زیر است:

● مقدمه: مقدمه‌ای بر نگاه آخرالزمانی مسلمانان.

● فصل‌ها:

۱. آخرالزمان تاریخی؛

۲. آخرالزمان فراتاریخی؛

۳. حلقه‌های مسیحایی؛

۴. نگاه آخرالزمانی شیعی؛

۵. آخرالزمان معنوی / اخلاقی؛

۶. تعامل قرآن، تفسیر و نگاه آخرالزمانی؛

۷. منادی و صارخ؛

۸. نتیجه‌گیری در مورد نگاه آخرالزمانی مسلمانان؛

● ضمائم:

۱. گزیده‌ای از روایات آخرالزمانی مسلمانان؛

1 . Thomas Robbins Award.

2 . <http://www.loyno.edu/~novarel/robbins.html>.

3 . *Studies in Muslim Apocalyptic*, Darwin Press, Princeton 2003. (Studies in Late Antiquity and Early Islam.)

۲. مردان مهدی و مکان‌های ایشان؛
۳. اشارات قرآنی به گفتمان آخرالزمانی از نظر علمای اسلامی؛
- دوم. گفتمان آخرالزمانی معاصر مسلمانان^۱: این کتاب بر خلاف کتاب قبلی که بر منابع دیرین اسلامی متکی بود؛ به مجموعه‌ای از موضوعات مطرح در میان نویسندگان معاصر مسلمان – (عمدتاً عرب‌زبان) – در زمینه مسائل آخرالزمانی پرداخته است.^۲ ویرایش اول این کتاب در سال ۲۰۰۵ در ۲۷۲ صفحه منتشر شده است.^۳ عناوین فصول عبارتند از:
 ۱. ادبیات آخرالزمانی دیرین (کلاسیک) مسلمانان؛
 ۲. ایجاد چشم‌اندازی جدید از آینده در پی جنگ شش روزه؛
 ۳. قرائتی متفاوت از امروز [و تطبیق آخرالزمان بر وقایع این دوران]؛
 ۴. مباحثی در مورد تعیین زمان پایان جهان؛
 ۵. آیات ۴ تا ۸ سوره اسراء: از بنی اسرائیل تا دولت اسرائیل؛
 ۶. مهدی و فتح جهان؛
 ۷. پیشگویی در مورد آمریکا، «عاد» دوم و سقوط آن؛
 ۸. پیش‌بینی‌های آخرالزمانی در مورد افغانستان و طالبان؛
 ۹. تصویر دجال؛
 ۱۰. اشکالات متون [آخرالزمانی] و چگونگی رفع آن‌ها؛
 ۱۱. نتیجه‌گیری؛
- سوم. شناخت جهاد.^۴
- چهارم. شهادت در اسلام.^۵

1 . *Contemporary Muslim Apocalyptic Literature*, Syracuse: Syracuse Univ. Press, 2005.

۲. دیوید کوک در مقدمه اذعان می‌کند که گفتمان آخرالزمانی شیعی در این کتاب جایی ندارد و تمرکز او بر نوشته‌های آخرالزمانی مسلمانان سنی/عربی است. علت عدم طرح دیدگاه‌های نویسندگان شیعی، کم‌تر بودن حجم و تعداد آن‌ها، در دسترس نبودن همه متون و موارد دیگر بوده است.

۳. ظاهراً نسخه جدید و تکمیل شده این کتاب با ۴۳۵ صفحه در دست انتشار است.

4 . *Understanding Jihad*, Berkeley: University of California Press, 2005.

5 . *Martyrdom in Islam*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

پنجم. درک و نشان‌یابی حملات انتحاری.^۱

قابل ذکر است دیوید کوک در آگوست ۲۰۱۷ ترجمه‌ای از «فتن» ابن حماد را با عنوان «کتاب الفتن: سنت آخرالزمانی مسلمانان سوری؛ ترجمه مقابله‌ای کتاب نعیم بن حماد مروزی»^۲، توسط مرکز مطالعات آخرالزمانی اسلامی دانشگاه ادینبورگ منتشر کرده است. او ظاهراً در تدارک نوشتن کتاب دیگری است در زمینه نگاه آخرالزمانی اسلام با موضوع «بررسی پایه‌های آخرالزمانی و هزاره‌گرایانه تمدن‌های مسلمان».^۳

با توجه به شخصیت علمی و دانشگاهی کوک، از او ده‌ها مقاله در کتاب‌ها، مجلات علمی و سایت‌ها منتشر شده که تعداد آن‌ها از ۴۰ مورد فراتر است. برخی مقالات او که بیش‌تر به موضوع نوشتار جاری مرتبط است، عبارتند از:

۱. منجی‌گرایی در هلال شیعی؛^۴

۲. اسلام و آخرالزمان؛^۵

۳. آغاز اسلام با رنگ و بوی جنبشی آخرالزمانی؛^۶

۴. آخرالزمان اخلاقی (معنوی) در اسلام؛^۷

1. *Understanding and Addressing Suicide Attacks: The Faith and Politics of Martyrdom Operation*, Greenwood, Praeger Press 2007.

2. *'The Book of Tribulations: The Syrian Muslim Apocalyptic Tradition': An Annotated Translation by Nu'aym b. Hammad al-Marwazi*, Edinburgh University Press; Ant Tra edition (August 1, 2017).

3. <https://reli.rice.edu/Content.aspx?id=68>.

4. *"Messianism in the Shiite Crescent"*, Current Trends in Islamist Ideology, Volume 11, Hudson Institute, 2011, pp 91-103.

5. *"Islam and Apocalyptic"*, The Center for Millennial Studies (CMS), www.mille.org/scholarship/papers/cookabs.html, 2000.

6. *"The Beginnings Of Islam As An Apocalyptic Movement"*, The Center for Millennial Studies (CMS), Winter 2001, <http://www.mille.org/publications/winter2001/cook.html>

۱۳۱ 7. *"Moral Apocalyptic in Islam"*, Studia Islamica, No. 86 (1997), pp. 37-69.

۵. نگاه‌های آخرالزمانی به سال ۲۰۰ هجری و وقایع پیرامونی آن؛^۱
 ۶. عراق، مرکز سناریوهای آخرالزمانی؛^۲
 ۷. جنبش‌های آخرالزمانی شیعی و سنی در دوره آغازین اسلام؛^۳
 ۸. منابع هزاره‌گرایی اسلامی؛^۴
 ۹. ترس مسلمانان از سال ۲۰۰۰؛^۵
 ۱۰. انتظار برای امام دوازدهم: گفتمان آخرالزمانی معاصر شیعی و گمانه‌زنی‌ها در لبنان و ایران؛^۶
 ۱۱. زمینه‌های ضد یهودی در گفتمان جهادی و آخرالزمانی مسلمانان؛^۷
- وی همچنین در همایش‌ها و کرسی‌های متعدد علمی در موضوعات تحقیقی خود به ایراد

-
1. *"The Apocalyptic Year 200/815-16 And The Events Surrounding It"*, An Essay from the book: "Apocalyptic Time (Studies in the history of religions)" Ed. Albert I. Baumgarten, Leiden: E. J. Brill, 2000, pp 41-67.
 2. *"Iraq as the Focus for Apocalyptic Scenarios"*, CTC Sentinel, October 2008, Vol 1, No 11, [www.ctc.usma.edu/ posts/iraq-as-the-focus-for-apocalyptic-scenarios](http://www.ctc.usma.edu/posts/iraq-as-the-focus-for-apocalyptic-scenarios)
 3. *"Early Islamic and Classical Sunni and Shi'ite Apocalyptic Movements"*, An Essay from the book: "The Oxford Handbook of Millennialism" Edited by Catherine Wessinger, Oct 2011.
 4. *"Islamic Millenarianism - Bibliography"*, [http://science.jrank.org/ pages/7870/Islamic-Millenarianism.html](http://science.jrank.org/pages/7870/Islamic-Millenarianism.html).
 5. *"Muslim Fears of the Year 2000"*, Middle East Quarterly JUNE 1998, Vol 5, No 2, pp 51-62.
 6. *"Waiting For The Twelfth Imam- Contemporary Apocalyptic Shiite Literature And Speculation In Lebanon And Iran"*, An Essay from the book: "Fundamentalism in the Modern World Vol 1: By Ulrika Martensson & others, I.B.Tauris (August 15, 2011), pp 124-147.
 7. *"Anti-Semitic Themes in Muslim Apocalyptic and Jihadi Literature"*, Jerusalem Jerusalem Center for Public Affairs, <http://jcpa.org/article/anti-semitic-themes-in-muslim-apocalyptic-and-jihadi-literature>.

سخنرانی و ارائه مقاله پرداخته است (بیش از ۲۵ مورد) که از آن جمله می‌توان موارد زیر را متناسب با این نوشتار برشمرد:

۱. نگاه آخرالزمانی به سال ۲۰۰ هجری / ۸۱۵-۸۱۶ میلادی (اولین کنفرانس مطالعات هزاره دانشگاه بار ایلان اسرائیل، ۱۹۹۶)؛^۱
۲. اعتقادات آخرالزمانی مدرن مسلمانان (کالج زبان عبری، بوستون، ۱۹۹۷)؛^۲
۳. محاسبات مسلمانان: زماندهی پایان دنیا با حساب ابجد (سومین کنفرانس مرکز مطالعات هزاره دانشگاه بوستون، ۱۹۹۸)؛^۳
۴. سال آخرالزمانی ۳۰۰ هجری / ۹۱۲-۹۱۳ میلادی (انجمن مطالعات خاورمیانه شیکاگو، ۱۹۹۸)؛^۴
۵. بیت المقدس (اورشلیم)، نگاه مدرن آخرالزمانی مسلمانان و سال ۲۰۰۰ (مرکز مطالعات اسرائیل در اورشلیم، ۱۹۹۹)؛^۵
۶. جایگاه ایالات متحده در گفتمان آخرالزمانی مسلمانان در عصر حاضر (مرکز مطالعات منطقه‌ای و بین‌المللی دانشگاه ییل، ۲۰۰۰)؛^۶ (مشابه این مقاله در یکی از منتشرات دانشگاه ییل، با عنوان «آمریکا، دومین «عاد»: تصویرسازی از ایالات متحده در گفتمان آخرالزمانی

1. "The Apocalyptic Year 200/815-16 ." First Annual Center for Millennial Studies Conference , Bar-Ilan University, Ramat Gan, Israel. (Feb. 21, 1996).
2. "Modern Muslim Apocalyptic Beliefs." Hebrew College, Boston, MA. (Mar. 14, 1997).
3. "Muslim Calculations: Dating the End using Exact Dates and Gematria." Third Annual Center for Millennial Studies Conference, Boston University. (Dec. 7, 1998)
4. "The Apocalyptic Year 300/912-13." Middle East Studies Association, Chicago. (Dec. 6, 1998).
5. "Jerusalem, Modern Muslim Apocalyptic and the Year 2000." The Jerusalem Center for Israel Studies, Jerusalem. (June 21, 1999)
6. "The United States in Modern Muslim Apocalyptic Literature." Yale Center for International and Area Studies, Yale University. (Dec. 8, 2000)

معاصر مسلمانان»، در سال ۲۰۰۲ منتشر شده است.^۱ همچنین مقاله دیگری که ساختار و محتوای متفاوتی نیز دارد، با عنوان «آمریکا، دومین «عاد»: پیشگویی‌هایی از سقوط ایالات متحده»، توسط مرکز مطالعات خاورمیانه مک میلان منتشر شده است)^۲

۷. جهاد و عملیات شهادت طلبانه، به عنوان رخدادهایی آخرالزمانی (پنجمین کنفرانس مرکز مطالعات هزاره دانشگاه بوستون، ۲۰۰۱)؛^۳

۸. اشارات به عهد جدید در گفتمان زاهدان مسلمان و جایگاه عیسی در اسلام اولیه (کنفرانس دانشگاه ارفورت آلمان، ۲۰۰۳)؛^۴

۹. گفتمان و زمینه‌های آخرالزمانی مسلمانان (دانشگاه فرانکفورت آلمان، ۲۰۰۵)؛^۵

۱۰. نگاه تفسیری و آخرالزمانی، به عبارات قرآن در مورد یاجوج و ماجوج (آکادمی ادیان آمریکا، سن دیگو، ۲۰۰۷)؛^۶

۱۱. جایگاه ضد مسیح (دجال) در گفتمان آخرالزمانی معاصر مسلمانان (نشست با موضوع ضد مسیح، دانشگاه فریبورگ سوئیس، ۲۰۰۷)؛^۷

1. "America, the Second 'Ad: The Perception of the United States in Modern Muslim apocalyptic literature." Yale Center for International and Area Studies Publications., 5 (2002) : 150-193.
2. "America, The Second 'Ad: Prophecies about the Downfall of the United States", MacMillan Center Middle East Studies, ?, 150-193.
3. "Jihad and Martyrdom Operations as Apocalyptic Events." Fifth Annual Center for Millennial Studies Conference, Boston University. (Nov. 3, 2001).
4. "New Testament Citations in Muslim Ascetic Literature and the Position of Jesus in Early Islam", The Encounter of Oriental Christianity with Early Islam, University of Erfurt, Germany. (June 7, 2003).
5. "Muslim Apocalyptic Literature and Themes." Endzeiten, politische und gesellschaftliche Implikationen universaleschatologischer Vorstellungen in den drei monotheistischen Weltreligionen (5. bis 16. Jahrhundert), Frankfurt. (March 31-April 3).
6. "Text and Apocalyptic in the Qur'anic account of Yajuj and Majuj." American academy of Religions, San Diego. (Nov. 18, 2007).
7. "The Antichrist in Contemporary Muslim Apocalyptic Literature." Symposium Symposium on the antichrist, University of Freiburg, Switzerland. (Oct. 5,

۱۲. گرایش‌های مختلف در پیشگویی‌های آخرالزمانی اسلام افراطی در عصر حاضر (دانشگاه یوهان کارل گوته، فرانکفورت آلمان، ۲۰۱۱)؛^۱

۱۳. ظهور مهدی و دولت منجی گرایانه آینده (کنفرانس دانشگاه عبری اورشلیم، ۲۰۱۴)؛^۲

۱۴. بوکوحرام و داعش: نمایه‌هایی از جهاد آخرالزمانی (کنفرانس دانشگاه بوستون، ۲۰۱۵)؛^۳

دیوید کوک مقالاتی را نیز در برخی دایرةالمعارف‌های معتبر درج کرده که از جمله آن‌ها می‌توان به واژه «دجال» (Dajjal) در ویرایش سوم دایرةالمعارف اسلام^۴، واژه «جهاد» (Jihad) در دایرةالمعارف تروریسم سیچ^۵ و نیز واژه «آخرالزمانی» (Apocalyptic) در کتاب راهنمای مذهب و خشونت منتشر شده توسط دانشگاه آکسفورد^۶ اشاره کرد.^۷

همان‌گونه که مشاهده می‌شود، دیوید کوک فردی پرکار در عرصه مطالعات اسلامی است و در ۲۰ سال اخیر، عمده وقت خود را در موضوع آخرالزمان از دیدگاه اسلام سپری کرده است. قابل ذکر است کوک چندین بار (از جمله در سال‌های ۲۰۰۷/۱۳۸۶ و ۲۰۱۲/۱۳۹۱) به ایران سفر کرده و دیداری از حرم امام رضا ^H و المصطفی‌العالمیه^۱ در مشهد و

....→

2007).

1. "Trends in Contemporary Radical Islamic Apocalyptic Predictions," Johann-Karl Goethe University, Frankfurt.. (06/28/2011).
2. "The Mahdi's Arrival and the Messianic Future State According to Sunni and Shi'ite Apocalyptic Scenarios", The Nehemia Levtzion Center for Islamic Studies (The Institute of Asian and African Studies), The Hebrew University of Jerusalem, 2014.
3. *ISIS and Boko Haram: Profiles in Apocalyptic Jihad* in the conference: 'Generation Caliphate: Apocalyptic Hopes, Millennial Dreams and Global Jihad', Boston University, May 3-4, 2015.
4. Encyclopedia of Islam III.
5. SAGE Encyclopedia of Terrorism.
6. Oxford Handbook on Religion and Violence.
7. <http://report.rice.edu/sir/faculty.detail?p=819CEA58C92779ED>.
8. <http://www.farsnews.com/newstext.php?nn=13911210000621>.

نیز مراکز علمی و تحقیقاتی قم^۲ دیداری داشته است.

آرا و دیدگاه‌های کوک

از آن‌جا که دیدگاه‌های کوک در موضوع نگاه آخرالزمانی اسلام و منجی‌گرایی اسلامی گستره وسیعی را شامل می‌شود؛ ذکر همه آرا او مستلزم بحثی گسترده و تفصیلی است. لذا سعی می‌شود نکات مهم دیدگاه‌های دیوید کوک در دسته‌بندی چندگانه‌ای مورد اشاره قرار گیرد و در ادامه برخی از آن‌ها بررسی و نقد شود.

الف) نگاه کلی آخرالزمانی اسلام

از دیدگاه دیوید کوک، مسئله آخرالزمان و حوادث پیرامونی آن؛ از جمله ظهور منجی و ضدمنجی؛ موضوعی مهم در گفتار مسلمانان در طول تاریخ و از جمله دوران کنونی است.^۳ ریشه شکل‌گیری این باورهای آخرالزمانی و منجی‌گرایانه از نظر کوک، در چهار عامل مهم باید مورد ارزیابی قرار گیرد: ۱. تحولات بومی؛ ۲. رویدادهای تاریخی؛ ۳. تفسیر قرآن؛ ۴. منابع خارجی.

به باور کوک، «در موضوع رسیدن آخرالزمان، تحقیقات برخی مورخان نشان می‌دهد خود [حضرت] محمد دارای باورهای قوی در مورد نزدیک بودن پایان دنیا بوده و به نظر می‌رسد بسیاری از مسلمانان اولیه معتقد بودند که پایان دنیا در طول زندگی خود ایشان اتفاق می‌افتد (Cook, 2005: p4). وی حتی علت موفقیت مسلمانان را در جنگ‌های صدر اسلام و فتوحات گسترده قرون اولیه، همین باور «فرارسیدن قریب‌الوقوع آخرالزمان» می‌شمارد (Cook, 2012: p368). از دیگر زمینه‌های مهم شکل‌گیری این باورها از نظر این محقق، رشد اسلام در سوریه (و تاحدودی عراق) است که به نوعی مرکز تلاقی ادیان مختلف

1 . <http://rim.miu.ac.ir/index.aspx?fkeyid=&siteid=208&pageid=37344&newsview=60641>.

2 . <http://hawzahnews.com/TextVersionDetail/278377>

۳. وی در جایی می‌نویسد: «این شاید وسوسه‌انگیز باشد که گفته شود اسلام در هسته خود، در گذشته و اکنون، مذهبی آخرالزمانی است» (Cook, 2005: p313).

یهودی، مسیحی و حتی زرتشتی بوده و تفکرات آخرالزمانی مردمان حاکم در آن عصر و نیز اعتقادات و تعصبات گذشته بر این موضوع تأثیر شگرفی داشته است.^۱ البته به اعتراف کوک، این به معنای گرتهداری کامل و عدم اصالت نگاه آخرالزمانی اسلام نیست؛ چراکه این موارد با ورود به اسلام، گزینش شده و تغییر و تحول یافته‌اند (ibid. pp1-3).

کوک به حق ادعا می‌کند که «روایات» مهم‌ترین منبع اسلامی حاوی دیدگاه‌های آخرالزمانی مسلمانان است. یکی از مهم‌ترین تقسیم‌بندی‌های صورت گرفته توسط کوک در این مورد، تقسیم‌بندی نوع نگاه روایات آخرالزمانی است. از نظر کوک، با نگاه به احادیث آخرالزمانی می‌توان نگاه آخرالزمانی تاریخی، فراتاریخی، اخلاقی و یا مسیحایی را از هم تفکیک کرد (Cook, 2002: p151).

در روایات آخرالزمانی تاریخی، به خلاف موارد فراتاریخی، با شخصیت‌ها، مکان‌ها و عناصر قابل تشخیص تاریخی مواجهیم و در درجه اول، مواردی از اتفاقات آخرالزمانی توصیف شده که با رخداد‌های قرن‌های اول و دوم اسلام مطابقت نزدیکی دارد (Cook, 2005: p34). از جمله موارد آخرالزمان تاریخی، می‌توان به توجه به تأثیر جنگ‌های میان بنی امیه و بنی عباس بر روایات آخرالزمانی صادر شده در آن دوره و نیز تأثیر جنگ امین و مأمون در حوالی سال ۲۰۰ هجری (Cook, 2005: p45) اشاره کرد که می‌تواند محققان را در فهم این سلسله از احادیث یاری رساند.

آخرالزمان فراتاریخی در نگاه کوک، مواردی را شامل می‌شود که به طور کلی با رویدادهای تاریخی، ظاهراً بی‌ارتباط بوده و صرفاً با نگاه فرجام‌خواهانه تنظیم شده‌اند (Cook, 2005: p92). از جمله این موارد جریان ابن صیاد و دجال، سفیانی، دابة الارض، یأجوج و مأجوج، جساسه، شعیب بن صالح و خسف بیداء است (ibid. pp93-136). کوک در مورد این واژه‌ها و به طور ویژه در مورد دجال (ibid. pp99-100 & 2002: p167)؛ تحقیقات جالب توجهی صورت داده است.

آخرالزمان معنوی (اخلاقی)، تقسیم دیگری است که دیوید کوک در میان روایات و

۱. در این مورد، حتی کوک مدعی است برخی عبارات باقی مانده در گفتمان آخرالزمانی اسلامی ریشه‌ای عبری یا سریانی دارد؛ از جمله واژه‌های ملحمه، فاروق، حرج، فتنه و حتی کلمه ساعة (ر. ک: Cook, 2005: p299).

ایده‌های آخرالزمانی اسلام بدان پرداخته است. از منظر او، «آخرالزمان اخلاقی در اسلام بیانیه‌ای دینی، سیاسی و اجتماعی مختصر است که از قالبی خاص استفاده و به مخاطبان القا می‌کند که اکنون پایان جهان رسیده است. در این نگاه، مسائلی همچون شیوه برخورد با مردم، ساختارهای قدرت، تشکیلات مذهبی و نگاه به جامعه آرمانی و عدالت‌محور؛ مورد بررسی قرار می‌گیرند (Cook, 1997: p41).

روایات آخرالزمانی منجیانه (مسیحایی)، تقسیم چهارمی است که از جانب کوک در زمینه نگاه آخرالزمانی اسلام صورت گرفته است. از نظر او:

روایات مسیحایی مبارزات مهدی، منجی مسلمانان را به گونه‌ای توصیف می‌کند که او پیروز شده و تمام جهان اسلام را پاکسازی می‌کند. بر اساس این روایات، عصر آرمانی با سلسله‌ای از فتوحات غیرمسلمانان آغاز و نهایتاً به پیروزی‌های جبهه اسلام به رهبری منجی اسلامی منجر می‌شود تا سرآغازی باشد برای عصر ایده‌آلی که سراسر جهان را امپراتوری صلح‌آمیز اسلامی فرا می‌گیرد (Cook, 2002: p152).

ب) منجی اسلامی از نگاه کوک

دیوید کوک در موارد متعددی این عقیده را ابراز کرده که در نگاه آخرالزمانی اولیه اسلام، عیسی H چهره آخرالزمانی بوده و در مراحل بعدی، این نقش به شخص دیگری -مهدی- داده شده است (e.g. Cook, 2005: p178, p213 & 2014(A): pp83-86). کوک این باور اولیه را متأثر از عقاید تازه مسلمانان سوریه می‌داند که در بستر یهودی-مسیحی رشد کرده بودند (Cook, 2006: p190). به نوشته او:

به تدریج، عیسی به عنوان چهره مسیحایی رد شد و این شاید به دلیل قدرت کسب شده توسط خاندان پیامبر [احتمالاً منظور قوم و قبیله پیامبر و نه تنها اهل بیت K] باشد. برخی حاکمان با این ایده موافق نبودند که چنین موقعیت قدرتمندی به دست کسی بیفتد که به قبیله قریش متصل نیست (Cook, 2005: p178).

ج) نگاه خاص شیعه به آخرالزمان و منجی

از منظر دیوید کوک، نگاه آخرالزمانی شیعه، زیرشاخه و بخشی از نگاه کلی آخرالزمانی اسلامی است و هیچ داستان آخرالزمانی شیعی نمی‌توان یافت که در منابع سنی نباشد؛ در

حالی که عکس این کلام درست نیست (Cook, 2006: p192). البته در دوره‌های آتی، نگاه آخرالزمانی شیعی به واسطه رخداد‌های پیرامونی (همچون جنگ میان مأمون و امین، ظهور یک سفیانی در سوریه و جریان نفس زکیه) هویت نسبتاً مستقلی گرفت. به بیان دیگر، می‌توان گفت نگاه آخرالزمانی شیعی، نتیجه و برآیندی طبیعی از تاریخ تراژیک و غمگانه شیعه بوده و این رخدادها نگاه آخرالزمانی شیعی را به سمت و سویی برده که تصویر مسیحایی امام دوازدهم را ایجاد کرده است؛ امامی که از سال ۲۶۰/۸۷۳ در غیبت می‌باشد (ibid. p193).

به نظر کوک، تفاوت مهم دیگر نگاه شیعی و سنی در مورد آخرالزمان، این است که «نگاه آخرالزمانی سنی همیشه چرخشی و دوره‌ای است؛ در حالی که شیعه، خط زمان کاملاً مشخصی را برای آخرالزمان ترسیم کرده است. همچنین:

به طور کلی نسخه شیعه از آخرالزمان بسیار مسیحایی‌تر و منسجم‌تر از همتای سنی خود است که پس از زمان [آمدن] مهدی مبهم شده و رو به فراموشی می‌رود. این نگاه تاریخچه مرتبط و منسجم‌تری داشته و برای مخاطبان سرانجام و پایان قابل قبول‌تری فراهم می‌آورد (ibid. pp211-212).

نکته دیگری که کوک از آن به عنوان یکی از تفاوت‌های مهم دیدگاه سنی و شیعی در مورد مباحث منجی‌گرایانه یاد می‌کند، این است که از منظر او، در دیدگاه شیعی، عنصر جبر و قدری کامل^۱ بر جریان ظهور منجی و حوادث پیرامونی آن حاکم است و او این مسئله را از واژه «محتوم» که در زمینه برخی نشانه‌های ظهور در روایات شیعی وارد شده و یا اشاراتی که در مورد ظهور ناگهانی امام مهدی E آمده؛ برداشت کرده است (ibid. p192).

از منظر کوک، شیعیان تصویر خاصی از مهدی و رفتار او پس از ظهور ترسیم کرده‌اند که با دیدگاه اهل سنت متفاوت است. به نوشته او «از دیدگاه رایج شیعه، مهدی دارای چهره‌ای کینه‌توز است که ابتدائاً برای انتقام از مسلمانان سنی و کسانی که از رسیدن خانواده [حضرت] محمد به حق حکومت خویش خودداری کردند؛ می‌آید و پس از آن، دولتی مسیحایی به وسعت جهان می‌سازد. به بیان دیگر، نقش و هدف اولیه مهدی، انتقام‌گیری از سنیان ظالم و غاصب است و نه برقراری عدالت جهانی! همچنین به باور او مهدی شیعیان با

۱. منظور کوک از این عنوان، پیشبرد امور توسط خداوند و عدم دخالت انسانی است.

ساختارهای مذهبی موجود بر خوردی کاملاً سلبی خواهد داشت:

آنچه از منابع روشن می‌شود آن است که مهدی نسبت به تشکیلات کنونی مذهبی میان مسلمانان بی‌رحمانه حمله می‌برد؛ وی مساجد را تخریب می‌کند؛ چرا که به جای مکان واقعی عبادت، به صورت ظاهری آراسته شده‌اند و یا علمای دینی را می‌کشد؛ زیرا آن‌ها برای ایجاد عدالت و حکومت واقعی اسلامی شکست خورده‌اند. در هر حال، ظهور مهدی باعث به هم زدن عمیق و سراسری هنجارهای موجود اسلامی خواهد بود (Cook, 2011(A): p94).

از دیگر مواردی که کوک بدان اذعان می‌کند، توجه بیش‌تر نگاه آخرالزمانی شیعی به موضوع عدالت است (Cook, 2005: p196)؛ در حالی که اهل سنت بیش‌تر بر جنگ‌ها و متصرفات دو طرف نبردهای آخرالزمانی و کم‌تر به شیوه رفتاری و نوع عملکرد مهدی و عیسی (به عنوان دو منجی) می‌نگرند. چهره مسیحایی مهدی و عملکرد او، به ویژه تشکیل حکومت عادلانه، محور تفکرات آخرالزمانی شیعی است (Cook, 2011(B): p128). همچنین شخصیت امام مهدی E در نگاه شیعه و سنی متفاوت است:

«در نسخه شیعی، مهدی چهره‌ای فرا انسان (superhuman) و پیامبرگونه دارد؛ در حالی که در نگاه سنی بر انسان بودن، عدم تمایل او (برای پذیرش خلافت) و خطاپذیری او تأکید می‌شود» (Cook, 2005: p226). همچنین طول زمان حکومت آرمانی مهدی، از دیگر اختلافات شیعه و سنی از نظر کوک است.^۱

«انتظار شیعی»، از دیگر موضوعاتی است که دیوید کوک بدان پرداخته است. از نظر این نویسنده «در نگاه آخرالزمانی شیعی اعتمادی کامل به رحمت خداوند [و حضور کامل و مستقل او در رخدادهای آخرالزمان] دیده می‌شود. مؤمن به طور فعال در فراهم آوردن عصر مسیحیایی حضور ندارد و تنها صابرا نه منتظر فرارسیدن آن است». به بیان دیگر، کوک معتقد است شیعیان به ظهور امام مهدی E نگاه منفعلانه‌ای دارند و معتقدند این اتفاق صرفاً با کمک‌های الهی و نه یاری شیعیان صورت می‌گیرد (Cook, 2005: p226). البته او علت این رویکرد از جانب ائمه و علما و عدم تشویق انتظار فعالانه یا مشوقانه مهدی را در تاریخ ریشه‌یابی و چنین ادعا می‌کند:

1 <http://science.jrank.org/pages/7870/Islamic-Millennarianism.html>.

این احتیاط به دلیل این واقعیت است که منجی‌گرایی کنترل نشده، شیعیان اولیه را به گروه‌های چندگانه‌ای تقسیم کرد که هریک توسط چهره مسیحایی متفاوتی از خاندان پیامبر رهبری می‌شد (Cook, 2011(B): p126). کوک همچنین مدعی است:

روایات فضیلت انتظار، بی‌شک برای آرام کردن حرارت کسانی گفته می‌شد که نمی‌توانستند برای جنگ در نبردهای مسیحایی منتظر بمانند... گام و روش دیگر در این کار، حتی بی‌پرده‌تر بود و تأکید می‌شد که زندگی در دوران پیش از بازگشت مهدی راحت‌تر بوده و مزایای بیشتری دارد (Cook, 2005: p227).

کوک در آخر چنین نتیجه می‌گیرد:

به‌رغم این که محققان، مکرراً شیعه را یک مذهب مسیحایی و آخرالزمانی معرفی می‌کنند، عطش آخرالزمانی شیعیان از اهل سنت بیش‌تر نیست و شاید کم‌تر هم باشد (ibid. p228).

علاوه بر موارد مذکور، نکات زیر از جمله توجهات دیوید کوک در زمینه نگاه آخرالزمانی شیعی است:

۱. هم‌خوانی و ارتباط قوی نگاه آخرالزمانی شیعی؛
۲. تمرکز شیعه بر ظهور مهدی در مکه یا مدینه و پایتختی کوفه (به جای پایتختی بیت‌المقدس نزد اهل سنت)؛
۳. نگاه به حلقه نزدیکان مهدی، در هنگامه ظهور و توجه ویژه به ملیت ۳۱۳ یار ایشان؛^۱
۴. تلقی نقش پشتیبانی، همکاری با مهدی و تبعیت از ایشان برای عیسی در نگاه شیعی و تصور تغییر دین مسیحیان و یهودیان به وسیله عیسی؛ البته به صورت آسان و بدون القای زور؛
۵. دسته‌بندی دشمنان امام مهدی E در زمانه ظهور در ۱۳ دسته؛
۶. عدم تأکید منابع شیعی به کشتار یهودیان به خلاف اهل سنت؛
۷. رفتار میانه مهدی با دشمنان و مخالفان (به خلاف رفتار خشونت‌آمیز او در منابع سنی)؛
۸. خودکفا بودن مهدی و یارانش و عدم نیاز ایشان به همکاری شیعیان (به جز از طریق

۱. جالب توجه این که کوک یکی از ضمیمه‌های انتهایی کتاب خود را به این حدیث تخصیص داده و به طور مجزا مکان هریک از این ۳۱۳ یار را بر اساس آن معین کرده است (ibid. pp387-391)!

همدردی؛ به خلاف نگاه سنی که مهدی با دشمنان متعددی روبه‌رو است و لذا با گروه‌های مختلفی ائتلاف می‌کند (ibld. pp203_ 228).

د) منجی‌گرایی در یاران و دیگر کشورهای شیعی

به باور دیوید کوک، مهدویت دارای نقشی مهم در زندگی سیاسی جهان شیعه است و در واقع انتظار بازگشت امام غائب، «محمد المهدی» در آخرالزمان، دکترین معرفت‌شناسی شیعه است. در عین حال، کوک معتقد است در چند دهه قبل و مصادف با وقوع انقلاب اسلامی ایران، در باور منجی‌خواهی شیعی تحول چشمگیری ایجاد شد (Cook, 2011(B): p125). موج دوم منجی‌خواهی در جهان تشیع نیز در سالیان اخیر رخ داده و امروزه سه کشور بزرگ با جمعیت شیعی، یعنی ایران، عراق و لبنان در حال تجربه تحولی چشمگیر در ماهیت و محدوده انتظارات منجی‌گرایانه هستند. علت این مسئله از نظر کوک، بسیار جالب توجه است؛ چنان‌که او مدعی است از لحاظ تاریخی، تشویق انتظارات آخرالزمانی در جهت منافع رهبری مذهبی شیعه یا حوزه نبوده است. در مقابل، مقامات مذهبی به دنبال مدیریت محبوبیت مهدویت از طریق متمرکز کردن توجهات منجی‌خواهانه به «آینده دور» به جای «آینده نزدیک» بوده‌اند و در تعلیمات مذهبی، بیش‌تر به محافظه‌کاری و ممانعت از اوج‌گیری امیدها و آرزوهای منجی‌گرایانه پرداخته می‌شد. با این حال، اغلب، هنگام تضعیف قدرت حوزه، تمایلات معروف منجی‌خواهانه ظهور کرده که نمونه این موضوع، ظهور باب در حدود دو قرن گذشته در ایران بوده است. کوک ادعا می‌کند در سالیان اخیر نیز این موضوع در کشورهای شیعی نمود دوباره‌ای یافته و به دلیل شکست مقامات سنتی مذهبی و اوج‌گیری فعالیت روحانیون سرکش و افراطی، امروزه پیش‌بینی قریب‌الوقوع بودن بازگشت مهدی در میان عموم مردم گسترده‌تر شده است. این امر، گسترش سریع گفتگمانی عمیق در مورد پیش‌بینی و پیشگویی‌های مرتبط با منجی و ظهور نزدیک او را در سالیان اخیر موجب شده است. شواهد این گفته در بیان کوک، توجه گسترده شیعیان ایران به مسجد جمکران، گفتگمان نوین آخرالزمانی در نوشته‌ها و گفته‌های شیعیان لبنان و نیز ظهور مدعیانی همچون احمدالحسن یا گروه‌های مهدی‌گرایی همچون جندالسماء یا جیش المهدی در عراق است (Cook, 2011(A): pp96-99).

هـ) نگاه قرآن به مباحث آخرالزمانی

تحقیقات دیوید کوک در زمینه توجهات و استنادات آخرالزمانی در قرآن، از دیگر مباحث قابل توجه و تأمل است. از منظر کوک، نمی‌توان گفتمان قرآن را غیرآخرالزمانی شمرد و «قرآن به شدت به یک معنا آخرالزمانی است؛ چراکه انتظار دارد پایان جهان به زودی محقق شود».^۱ وی به سراغ روایات رفته و ارجاعاتی را که در روایات آخرالزمانی به آیات قرآن داده شده، پیمایش نموده است. بنابر گزارش کوک در تمامی منابع آخرالزمانی پیمایش شده (هم شیعی و هم سنی)، ۴۹۰ ارجاع قرآنی وجود دارد که از این موارد، ۱۴۸ مورد انحصاراً در آثار اهل سنت، ۶۳ مورد مشترک شیعه و سنی و بقیه (۲۷۹ مورد) به طور انحصاری در منابع شیعی آمده است (Cook, 2005: pp 274-276). در این زمینه، کوک تقسیم‌بندی جالب توجهی نیز از آیات آخرالزمانی ارائه کرده است (ibid. pp277-282). قابل ذکر است، دیوید کوک در انتهای کتاب «مطالعاتی در مورد نگاه آخرالزمانی مسلمانان»، در ضمیمه‌ای ۱۶ صفحه‌ای تلاش کرده است همه «اشارات قرآنی به گفتمان آخرالزمانی از نظر علمای اسلامی» را آدرس دهد و بر مبنای آیات و مفسران تقسیم‌بندی کند که این، کاری درخور توجه و استفاده است (ibid. pp393-408).

و) گفتمان نوین آخرالزمانی مسلمانان

در میان نوشته‌های دیوید کوک، موضوع نگاه نویسندگان و صاحب‌نظران مسلمان به موضوعات آخرالزمانی در دوران معاصر نیز فراوان مورد توجه قرار گرفته تا جایی که او یک کتاب کامل و تعدادی مقاله در این زمینه نگاشته است. علت توجه کوک به این مسئله نیز به محبوبیت عام گفتارهای آخرالزمانی در میان مسلمانان معاصر و نیز تأثیر باورهای آخرالزمانی بر گروه‌های معروف و بعضاً افراطی مسلمان باز می‌گردد. او مطالعه نگاه آخرالزمانی اسلام را برای فهم اسلام مدرن و رفتار گروه‌های معاصر مسلمان، امری کاملاً ضروری شمرده و ادعا می‌کند هرکس درک تأثیر عمیق چنین گروه‌هایی را بر حرکت مسلمانان خواستار است، نمی‌تواند از چنین مطالعه‌ای سرباز زند.^۲

1. beliefnet.com/faiths/islam/2003/03/islamic-apocalypse.aspx.

2. www.mille.org/scholarship/papers/cookabs.html.

ز) تشابهات نگاه آخرالزمانی اسلامی و مسیحی

کوک در بخش‌های مختلف نوشته‌های خود به شباهت (و احتمالاً گرت‌برداری) نگاه آخرالزمانی اسلامی و نگاه آخرالزمانی مسیحی می‌پردازد که از جمله آن‌ها ظهور ضد مسیح در آخرالزمان (Cook, 1998: p52)؛ بازگشت عیسی از آسمان و مبارزه او با دجال، انتخاب بیت المقدس (اورشلیم) به عنوان پایتخت حکومت مسیحایی (ibid & Cook, 2014(B): p19)؛ جریان یاجوج و ماجوج (Cook, 2005: pp 183-184)؛ ماهیت دابة الارض و شباهت آن با جانور (Beast) در کتاب مکاشفات (ibid. p120) و تشابه دوران صلح و صفای پس از ظهور با عبارات کتاب مقدس (Cook, 2012: 365)؛ از آن جمله‌اند.

بررسی افکار و دیدگاه‌های کوک

در شخصیت و نوع کار پژوهشی کوک، ویژگی‌های مثبتی را می‌توان یافت که او را از هم‌مسلمانان خویش متمایز و اصولاً کارهای وی را در این موضوع ممتاز کرده است:

۱. سعی در اتخاذ شیوه پدیدارشناسانه در مطالعات اسلامی و تلاش برای فهم موضوعات مبهم، با مراجعه به فهم مسلمانان؛

۲. مراجعه به منابع اصیل اسلامی و دوری از ارجاعات ثانویه بدون تحقیق؛^۱

۳. تمرکز بر موضوعات مشخص از مجموعه باورهای اسلامی و تلاش برای تسلط کامل بر همه جوانب موضوع؛

۴. آشنایی کامل با زبان‌هایی که برای فهم متون اسلامی ضروری است؛

۵. کثرت مطالعه و ارجاع‌دهی به منابع گوناگون؛^۲

۶. تفکیک باورهای مسلمانان از یکدیگر؛ به عنوان مثال تفاوت‌گذاری بین گفتمان کلاسیک و مدرن مسلمانان یا تفکیک باورها و منابع شیعه و اهل سنت؛

۷. ارائه برداشت‌های بدیع و جالب توجه حاصل از پژوهش مستمر و همه‌جانبه در موضوع

۱. به عنوان نمونه می‌توان بررسی حدیث «جسسه» توسط کوک را ذکر کرد که کوک در پاورقی به حدود ۱۰ منبع -که همگی از منابع اولیه اسلامی محسوب می‌شوند- در مورد این داستان اشاره کرده است (ر.ک: Cook, 2005: pp93-94).

۲. به عنوان مثال، منابع او در کتاب «مطالعاتی در مورد نگاه آخرالزمانی مسلمانان» مجموعاً ۶۵۱ منبع (۲۸۴ منبع کهن و ۳۶۷ منبع جدید) بوده است (ibid. pp409-444).

علمی.

موارد بالا همگی قابل قدردانی و توجه بوده و کوک را در میان محققان اسلام‌پژوه معاصر، چهره‌ای متمایز می‌نمایاند؛ در عین حال، پژوهش‌های وی دارای اشکالات متعددی از لحاظ روش، منابع و مستندات و نیز نتیجه‌گیری است. به طور کلی، می‌توان برخی اشکالات شاخص در آثار نوشتاری دیوید کوک را به صورت زیر برشمرد:

۱. عدم استفاده از روش صحیح رجوع و بررسی احادیث و منابع اسلامی؛^۱
۲. توجه ناکافی به موضوعات اصلی و اصالت‌دهی به موضوعات فرعی؛
۳. ارتباط‌دهی گسترده حوادث تاریخی با احادیث؛
۴. تلفیق محتوای منابع مقبول در فرقه‌های مجزای مسلمان و وام‌گیری و رفع ابهام یکی با دیگری؛
۵. تأثیرپذیری از رسانه‌های غربی و اخبار غیرمعتبر در بررسی باورهای معاصر مسلمانان. در عین حال تعدادی از دیدگاه‌های کوک به صورت خاص قابل نقد و بررسی است که باتوجه به محدودیت این نوشتار به چند مورد مهم‌تر بسنده می‌شود:

الف) ادعای گرت‌برداری نگاه منجی‌گرایانه اسلامی از منجی‌گرایی یهودی- مسیحی

کوک همچون برخی دیگر از مستشرقان، مانند مارگولیو و گلدزیهر (موسوی گیلانی، ۱۳۸۲: ص ۱۳۵ و ۱۶۴)، به گرت‌برداری و وام‌گیری بخش‌های مهمی از نگاه منجی‌گرایانه اسلام از محیط صدر اسلام و فضای دینی آن دوران، به ویژه ادیان یهودیت، مسیحیت و تا حدودی زرتشتی قائل است. دیوید کوک خود تصریح کرده که این قول، به معنای عدم اصالت گفتمان آخرالزمانی اسلام نیست و در روند توسعه این نگاه، تغییر و تحول و گزینش بسیاری صورت گرفته و عملاً هیچ‌یک از موارد اولیه گرت‌برداری شده، بدون تغییر باقی نمانده است (Cook, 2005: pp1-2)؛ با این حال، در نوشته‌های کوک مواردی صراحتاً برگرفته از نگاه آخرالزمانی ادیان دیگر، به ویژه مسیحیت عنوان شده که در زمینه این دیدگاه موارد زیر قابل طرح است:

۱. به عنوان مثال، تلفیق روایات صحیح و سقیم، ضعیف و درست باهم و ارجاع به آن به عنوان باور اسلامی، در حالی که قاطبه مسلمانان آنرا مردود یا ضعیف می‌شمارند و بدان وقعی نمی‌نهند.

۱. برخی تشابهات مطرح شده در کلام کوک (همچون تشابه طول دوره حکومت سفیانی = حمل المرأه؛ با دوران «رنج زایمان» در جریان منجی‌گرایی مسیحی)، تشابهات ظاهری است و با توجه به تفاوت‌های بسیاری که در این موضوعات وجود دارد؛ احتمال گرت‌برداری قوت چندانی ندارد.

۲. برخی دیگر از استنادات کوک (مثلاً تشابه‌بینی شدید جریان یاجوج و ماجوج در منابع اسلامی و مسیحی) در این زمینه، به منابع کم‌اعتبار سنی، همچون کتاب الفتن ابن حماد بازگشت دارد که بسیاری از علمای مسلمان به ضعف احادیث و روایان آن اذعان کرده‌اند (از جمله: صادقی، ۱۳۸۲: ص ۴۶-۵۴). لذا بعید نیست که در چنین روایاتی گفته کوک در مورد نفوذ آموزه‌های ادیان پیشین در روایات نقل شده درست باشد.

۳. نکته آخر این که صرف تشابهات دو نگاه را نمی‌توان حاصل وام‌گیری یکی از دیگری دانست. توضیح آن که اصل ظهور منجی در آخرالزمان و حوادث پیرامونی آن، از آموزه‌های پذیرفته شده تمامی ادیان الهی است و اسلام نیز خود را آخرین دین از ادیان ابراهیمی می‌داند؛ لذا طبیعی است بسیاری آموزه‌ها، از جمله اعتقادات آخرالزمانی اسلام با اعتقادات منجی‌گرایانه دیگر ادیان الهی همخوانی داشته باشد. بنابراین، چنین تشابهاتی را نباید به حساب گرت‌برداری گذاشت، بلکه این موارد نشان‌دهنده گوهر واحد و آسمانی این ادیان است.

ب) ادعای جبری بودن و عدم تأثیر اراده انسانی در امر ظهور از نظر شیعه

یکی از وجوه تمایزات نگاه شیعی و سنی به امر ظهور امام مهدی E از نظر کوک؛ جبری (و قدری) بودن آن در نگاه شیعی است. به بیان واضح‌تر، به باور کوک، شیعه به خلاف اهل سنت قائل است؛ بازگشت مهدی E تنها به دست خدا بوده و انسان‌ها بر زمان و یا مهیا ساختن شرایط آمدن او تأثیری ندارند. خود کوک بیان کرده، برداشت او حاصل روایاتی است که حاوی واژه «محتوم» هستند (از جمله ر.ک: طوسی، ۱۴۲۵: ص ۴۳۵ و ابن بابویه، ۱۳۵۹: ج ۲ ص ۶۵۲)؛ یا زمینه‌سازی ظهور امام را در یک شب ممکن شمرده (ابن بابویه، ۱۳۵۹: ج ۲ ص ۴۸۰) و ظهور را امری ناگهانی معرفی کرده‌اند (خرزاز رازی، ۱۳۶۰: ص ۲۵۰). در این زمینه موارد ذیل قابل تأمل و دقت است:

۱. از روایات مورد اشاره کوک نمی‌توان صراحتاً نتیجه گرفت که انسان‌ها در ظهور منجی نقشی ندارند. توضیح آن که اگر واژه «حتم» یا «محتوم» را همچون راغب اصفهانی به «القضاء

المقدّر» معنا کنیم (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۲۱۸)؛ نهایت برداشت از این گونه احادیث آن است که امر ظهور و برخی نشانه‌های آن، «مقدّر و خواست قطعی الاهی» است و به طور حتم صورت خواهد گرفت؛ ولی در این که آیا در تقدیرات الاهی، عملکرد مردم نیز جزء مقدمات و علل زمینه‌ساز خواهد بود یا نه؛ از این روایات نمی‌توان چیزی برداشت کرد. نکته جالب توجه در این زمینه آن است که معمول اهل سنت در مسئله اختیار بشری، پیرو دیدگاه اشعری بوده و جبری بودن اعمال انسان‌ها را به نوعی تأیید می‌کنند؛ حال آن‌که نگاه کلامی شیعه متفاوت است و نگاه «امر بین الامرین»، افقی نوین برای فهم ارتباط اختیار بشری در مسیر خواست الاهی گشوده است (طباطبایی، ۱۳۶۴: ج ۳ ص ۱۶۱-۱۷۴). حدیث دوم نیز علاوه بر این‌که تنها منبع شیعی ندارد (از جمله ر.ک: نعیم بن حماد، ۱۴۲۳: ص ۲۵۵ و مقدسی شافعی، ۱۴۲۸: ص ۱۲۶)؛ معانی مختلفی می‌تواند داشته باشد؛ چراکه اصلاح امر امام عصر E در یک شب، ممکن است به زمان پس از ظهور و یا در زمان استقرار خلافت جهانی آن حضرت مربوط باشد و منظور از آن سرعت تغییرات لازم در عالم انسانی و فرا انسانی جهت پیشبرد اهداف امور دولت آرمانی یا اشاره به امدادهای الاهی در مسیر ظهور باشد و این‌ها با لزوم ایجاد تغییراتی در درون انسان‌ها یا جامعه جهت پذیرش حکومت امام عدل منافات ندارد. حدیث سوم نیز ظاهراً به معنای عدم توجه عموم انسان‌ها به مقوله ظهور و مشابهت دهی آن با برپایی قیامت است که بسیاری مردم توجهی بدان ندارند و به یکباره با آن مواجه می‌شوند.

۲. اگرچه علمای شیعه در مورد مقدار تأثیر و نقش انسان‌ها در امر ظهور اختلاف نظر دارند (سلیمیان، ۱۳۹۲: ص ۷۲-۸۴)؛ ظاهراً اصل نقش انسان در این فرآیند، با عنایت به صراحت آیات و روایات در مورد اختیار انسان^۱ و نیز سنت الاهی در مورد چگونگی تغییر جوامع^۲؛ با توجه به مبانی کلامی شیعی امری خدشه‌ناپذیر است (مطهری، ۱۳۸۷: ص ۴۱۰ و موسوی گیلانی، ۱۳۸۷: ص ۱۳۰).

با توجه به دو موضوع مذکور، ادعای اعتقاد شیعه به عدم نقش انسان‌ها در فرآیند ظهور

۱. از جمله این آیه $وَ قُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ إِنَّا أَعْتَدْنَا لِلظَّالِمِينَ نَارًا$ ؛ W (کهف: ۲۹).

۲. $ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ لَمْ يَكُ مُغَيِّرًا نِعْمَةً أَنْعَمَهَا عَلَى قَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ$ W (انفال: ۵۳)؛ یا $إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ$ W (رعد: ۱۱).

امام عصر E ادعایی بی‌دلیل بوده و پذیرفتنی نیست.

ج) برداشت ناصحیح از انتظار شیعی

کوک در توصیف «انتظار شیعی» نیز مطالبی بیان کرده که خالی از اشکال نیست. وی که انتظار را «صبر مؤمنان جهت فرارسیدن موعد اجرای خواست الهی در ظهور امام مهدی E معنا می‌کند (Cook, 2005: p226)؛ ظاهراً برداشتی منفعلانه از روایات انتظار دارد؛ چراکه نقش انسانی را عملاً در این رخداد نفی و تلاش فعالانه برای زمینه‌سازی را مخالف روایات شیعی قلمداد می‌کند. در این زمینه باید گفت، اگر منظور کوک آن است که امامان شیعه برای کنترل و جلوگیری دنباله‌روی شیعیان از قیام‌های سوداگرانه یا بدموقع و بی‌نتیجه برخی مدعیان یا جاهلان؛ احادیثی در زمینه انتظار بیان می‌فرمودند؛ شاید بتوان با ملاحظاتی این مسئله را پذیرفت. همچنین اگر منظور او از اقدام ائمه K، آرام کردن دل‌های شیعیان مشتاقی است که آرزوی حضور در دوران استقرار دولت حق را دارند تا این اشتیاق و انتظار، تمجید و هدف‌گذاری شود؛ کلام کوک مورد قبول است. ولی ظاهراً تلقی این نویسنده متفاوت بوده و به تلقی گروه‌هایی از شیعیان شباهت بسیاری دارد که از احادیث انتظار، ایستایی، سکون و بی‌عملی را برداشت می‌کنند. از آن‌جا که پاسخ چنین دیدگاهی از زبان عالمان شیعی بسیاری داده شده، به این موضوع نمی‌پردازیم و خواننده گرامی را به آن منابع ارجاع می‌دهیم.^۱

نقد دیگر کلام کوک، به انتظار در دوران «غیبت» مربوط است. وی اعتقاد دارد تشکیلات و مقامات مذهبی شیعه، موافق تشویق انتظارات آخرالزمانی نبوده‌اند، بلکه با تمرکز توجهات منجی‌خواهانه جامعه شیعی به «آینده دور» به جای «آینده نزدیک»، مراقب عدم اوج‌گیری این آرزوها بوده‌اند؛ چراکه تمایلات افراطی منجی‌خواهانه، تضعیف قدرت حوزه و مقامات مذهبی را باعث می‌شده است (Cook, 2011(B): p101). به نظر می‌رسد کوک در این موضوع، نگاهی وارونه داشته؛ چراکه حوزه مذهبی تشیع، محافظ و مبلغ راستین اندیشه مهدویت بوده؛

۱. از جمله کتاب گرانقدر «انتظار پویا»، نوشته آیت‌الله محمد مهدی آصفی، ترجمه تقی متقی، انتشارات بنیاد حضرت مهدی موعود E تهران، ۱۳۸۴ و یا «فصل انتظار» در کتاب «حکومت جهانی مهدی E نوشته آیت‌الله مکارم شیرازی، نسل جوان، قم، ۱۳۸۴.

شاهد این ادعا، کتاب‌های گرانقدری است که در طول ۱۲ قرن پس از وقوع غیبت، توسط علمای شیعی در این موضوع نگاشته شده است. نگاه دقیق به تاریخ دوران غیبت نشان می‌دهد هرگاه به دلایلی نفوذ عالمان راستین شیعه در جامعه کمرنگ شده؛ زمینه ظهور و تبلیغ مدعیان و جریان‌ات انحرافی همچون شیخیه، بابیه و بهائیه فراهم شده است. بنابراین، علمای شیعه در طول تاریخ غیبت، علاوه بر تبلیغ صحیح اندیشه مهدویت و زنده نگه داشتن آن؛ همچون محافظانی بیدار در مقابل هجمه‌ها و سوء برداشت‌ها از آن حراست می‌نمودند و با راهنمایی شیعیان در اجرای وظایف دوران غیبت، در صورت مهیا بودن شرایط پیرامونی در جهت زمینه‌سازی ظهور نیز گام بر می‌داشتند که نمونه آشکار آن، انقلاب اسلامی به رهبری امام خمینی ^۱ بود.

نتیجه‌گیری

دیوید کوک، به واسطه کسب تحصیلات لازم، شناخت منابع متقدم و شیوه بهره‌گیری از آن‌ها، تمرکز مطالعاتی و پژوهشی بر موضوعات خاص و عدم پراکنده‌پژوهی و نیز آشنایی با تاریخ و فرق اسلامی؛ در میان نسل جدید مستشرقان اسلام‌پژوه دارای جایگاه قابل توجهی است. گستردگی تحقیقات کوک در زمینه نگاه آخرالزمانی و منجی‌گرایانه اسلام و تلاش او برای درنظر گرفتن تمام جوانب و تعمیق نگاه و نیز پوشش دادن نگاه معاصر آخرالزمانی مسلمانان، در عین توجه به ریشه‌های آن؛ باعث شده نوشته‌های او، از جمله منابع مهم در میان جوامع علمی غرب در این موضوع محسوب گردد؛ اگرچه او نیز مانند دیگر مستشرقان در توصیف، برداشت و نتیجه‌گیری‌های خود اشکالات مهمی دارد. موارد مذکور لزوم توجه به پژوهش‌ها و آرای دیوید کوک در زمینه نگاه آخرالزمانی و منجی‌گرایی اسلامی را از جانب محققان مسلمان ضروری می‌نماید تا در صورت لزوم به اصلاح اشتباهات و بدفهمی‌ها در این مسیر اقدام کنند.

منابع

قرآن کریم.

۱. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۵۹). *کمال الدین و تمام النعمه*، تهران، دار الکتب الإسلامية.
۲. آصفی، محمد مهدی (۱۳۸۴). *انتظار پویا تهران*، بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود E.
۳. خزاز رازی، علی بن محمد (۱۳۶۰). *کفایة الأثر فی النص علی الأئمة الإثنی عشر*، قم، بیدار.
۴. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). *المفردات فی غریب القرآن*، دمشق، دارالعلم الدار الشامیة.
۵. سلیمیان، خدامراد (۱۳۹۲). *نقش مردم در انقلاب جهانی حضرت مهدی E*، قم، انتشارات مرکز تخصصی مهدویت حوزه علمیه.
۶. صادقی، مصطفی (بهمن و بهمن اسفند ۱۳۸۲) *الفتن ابن حماد قدیمی ترین کتاب در مهدویت*، آیین پژهش، ش ۸۴.
۷. طباطبایی، محمد حسین (۱۳۶۴). *اصول فلسفه و روش رئالیسم*، شرح و توضیح: مرتضی مطهری، تهران، انتشارات صدرا.
۸. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۲۵ق). *الغیبة*، قم، مؤسسه المعارف الإسلامية.
۹. کتاب مقدس.
۱۰. مروزی، نعیم بن حماد (۱۴۲۳ق). *الفتن*، بیروت، دار الکتب العلمیة.
۱۱. مطهری، مرتضی (۱۳۸۷). *مجموعه آثار*، قم، صدرا.
۱۲. مقدسی شافعی سلمی، یوسف بن یحیی (۱۴۲۸ق). *عقد الدرر فی أخبار المنتظر E*، قم، مسجد مقدس جمکران.
۱۳. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶). *حکومت جهانی مهدی E*، قم، نسل جوان.
۱۴. موسوی گیلانی، سیدرضی (۱۳۸۹). *شرق شناسی و مهدویت*، تهران، بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود E.
۱۵. موسوی گیلانی، رضی (۱۳۷۸). *دکترین مهدویت*، تهران، بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود E.
۱۶. نعمانی، محمد بن ابراهیم (۱۳۹۷ق). *الغیبة*، تهران، مکتبه الصدوق.
17. Cook, David; (2005). *Contemporary Muslim Apocalyptic Literature*, Syracuse: Syracuse Univ. Press.
18. Cook, David; (2007). *Martyrdom in Islam*, Cambridge: Cambridge University Press.

19. Cook, David; (2003). *Studies in Muslim Apocalyptic*, Darwin Press, Princeton.
20. Cook, David; (2017). *The Book of Tribulations: The Syrian Muslim Apocalyptic Tradition': An Annotated Translation by Nu'aym b. Hammad al-Marwazi*, Edinburgh University Press; Ant Tra edition.
21. Cook, David; (2007). *Understanding and Addressing Suicide Attacks: The Faith and Politics of Martyrdom Operations*, Greenwood, Praeger Press
22. Cook, David; (2005). *Understanding Jihad*, Berkeley: University of California Press.
23. Bashkin, Orit, (Nov.,2006). "Review of: *Contemporary Muslim Apocalyptic Literature*", International Journal of Middle East Studies, Vol. 38, No. 4.
24. Cook, David; (2006). "*New Testament Citations in Muslim Ascetic Literature and the Position of Jesus in Early Islam*", An Essay from the book: "The Encounter of Oriental Christianity with Early Islam", University of Erfurt (Brill), Germany.
25. Cook, David; (2002). "*America, the Second 'Ad: The Perception of the United States in Modern Muslim apocalyptic literature.*", Yale Center for International and Area Studies Publications.
26. Cook, David jan;(2002). "*An Early Muslim Daniel Apocalypse*", Arabica, T. 49, Fasc.
27. Cook, David; (2007) "*Anti-Semitic Themes in Muslim Apocalyptic and Jihadi Literature*", Jerusalem Center for Public Affairs, <http://jcpa.org/article/anti-semitic-themes-in-muslim-apocalyptic-and-jihadi-literature>.
28. Cook, David; (2011). "*Early Islamic and Classical Sunni and Shi'ite Apocalyptic Movements*", An Essay from the book: "The Oxford Handbook of Millennialism" Edited by Catherine Wessinger.
29. Cook, David; (2012). "*Fighting to Create the Just State: Apocalypticism in Radical Muslim Discourse*", An Essay from the book: "Just Wars, Holy Wars, and Jihads" By Sohail H. Hashmi, Oxford University Press.

30. Cook, David; (2008). "***Iraq as the Focus for Apocalyptic Scenarios***", CTC Sentinel, Vol 1, No11, [www.ctc.usma.edu/ posts/ iraq-as-the-focus-for-apocalyptic-scenarios](http://www.ctc.usma.edu/posts/iraq-as-the-focus-for-apocalyptic-scenarios).
31. Cook, David;(2000). "***Islam and Apocalyptic***", The Center for Millennial Studies (CMS), www.mille.org/scholarship/papers/cookabs.html.
32. Cook, David;(2006) "***Islamic Millenarianism - Bibliography***", [http://science.jrank.org/ pages/ 7870/ Islamic-Millenarianism.html](http://science.jrank.org/pages/7870/Islamic-Millenarianism.html).
33. Cook, David; (2000). "***Messianism and astronomical events during the first four centuries of Islam***" in Mahdisme et millenarisme en Islam, ed. Mercedes Garcia-Arenal, special issue of RMM.
34. Cook, David; (2011(A)). "***Messianism in the Shiite Crescent***", Current Trends in Islamist Ideology, Volume 11, Hudson Institute.
35. Cook, David; (1997). "***Moral Apocalyptic in Islam***", Studia slamica. NO.86.
36. Cook, David; "***Muslim Apocalyptic Literature and Themes***", Endzeiten, politische und gesellschaftliche Implikationen universal eschatologischer Vorstellungen in den drei monotheistischen Weltreligionen (5. bis 16. Jahrhundert), Frankfurt. (March 31-April 3).
37. Cook, David Tune; (1998). "***Muslim Fears of the Year 2000***", Middle East Quarterly, Vol 5, No 2.
38. Cook, David;(2000). "***The Apocalyptic Year 200/815-16 And The Events Surrounding It***", An Essay from the book: "Apocalyptic Time (Studies in the history of religions)" Ed. Albert I. Baumgarten, Leiden: E. J. Brill.
39. Cook, David; (Winter 2001) "***The Beginnings Of Islam As An Apocalyptic Movement***", The Center for Millennial Studies (CMS), <http://www.mille.org/publications/winter2001/cook.html>.
40. Cook, David;(2014). "***The Mahdi's Arrival and the Messianic Future State According to Sunni and Shi'ite Apocalyptic Scenarios***", The Nehemia Levtzion Center for Islamic Studies (The Institute of Asian and African Studies), The Hebrew University of Jerusalem.

41. Cook, David;(2011(B)). *“Waiting For The Twelfth Imam- Contemporary Apocalyptic Shiite Literature And Speculation In Lebanon And Iran”*, An Essay from the book: “Fundamentalism in the Modern World Vol 1: By Ulrika Martensson & others, I.B.Tauris.

سایت‌ها:

1. <http://rice.edu>
2. <http://rim.miu.ac.ir>
3. <http://www.cbn.com>
4. <http://www.farsnews.com>
5. <http://hawzahnews.com>
6. <https://de.wikipedia.org>
7. <http://www.loyno.edu>

